

ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ СТИЛЬ ЯК ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ЗМІННОСТІ МОВНОЇ НОРМИ

У статті проаналізовано теоретичні засади вивчення історичної змінності мовної норми на матеріалі періодичних видань ХХ століття. Диференційовано поняття прескриптивної і дескриптивної, символічної і прагматичної, сильної і слабкої, загальнолітературної і стильової норм. Особливу увагу звернено на динамічні процеси літературної норми в контексті екстралінгвальних чинників.

Ключові слова: динаміка мовної норми, дескриптивна норма, прескриптивна норма, літературна норма, стильова норма.

Еволюція літературної мови тісно пов'язана з розвитком публіцистичного стилю. Становлення і нормалізація літературного стандарту навіть в умовах бездержавності на початку ХХ ст. супроводжувалися збільшенням кількості періодичних видань, які охоплювали всі регіони України і були на той час єдиним засобом масової комунікації. У 30–80-х роках ХХ ст. мова газет і журналів була інструментом утвердження єдиного літературного стандарту, який максимально відповідав прескриптивній нормі. Мова періодичних видань водночас і відбивала кодифіковану норму, і репрезентувала динамічні процеси літературної мови, які особливо відчутні в часи демократизації мови (початок ХХ ст., кінець ХХ — початок ХХІ ст.). Публіцистичний стиль в усі періоди розвитку літературної мови був своєрідною випробувальною сферою нових лексичних одиниць, словотвірних зразків, синтаксичних конструкцій. Тут вони проходили етапи перевірки, відбору, що й сприяло закріпленню їх в узусі.

Внутрішньоструктурний і функціональний розвиток літературної мови історично зумовлений і залежить від внутрішньомовних та позамовних чинників. Динамізм мови — це процес, який забезпечує її відповідність змінним потребам комунікативної і пізнавальної діяльності людини. Як стверджував М. М. Пилинський, історична змінність мовної норми на будь-якому синхронному зрізі врівноважена відносною стабільністю, потрібною для нормального функціонування мови¹. За словами С. Я. Єрмоленко, «літературна норма, реалізуючись на синхронному рівні, завжди містить у своєму змістовому плані елементи мовної діахронії, виявляє якнайтісніший зв'язок із літературною традицією»². Кожний стан мови позначений динамічною рівновагою, відносною стійкістю, що забезпечує передавання досвіду від покоління до покоління. Обґрунтовуючи неперервність традицій в іс-

¹ Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. — К., 1976. — С. 14.

² Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Коць Т. А. Літературна норма і мовна практика. — К., 2013. — С. 65.

торії української літературної мови, М. А. Жовтобрюх наголошував, що норма в історії мови — це інструмент формування літературної мови на тлі процесів взаємодії, впливу, розбіжностей споріднених мов, вироблення диференційних ознак, які розмежовують споріднені мови³. Діахронний аспект дослідження мовної норми передбачає встановлення закономірностей розвитку літературної мови з урахуванням внутрішніх потенційних можливостей системи та у зв'язку з динамікою соціально-культурних чинників. С. Я. Єрмоленко диференціює зовнішні та внутрішні критерії літературної норми. До зовнішніх критеріїв належать: «а) культурно-історичний критерій (він визначальний на початку формування літературної мови як соціально престижного різновиду національної мови); б) критерій мовної традиції; в) критерій поширеності, або статистичний критерій; г) критерій загальноновизнаних зразків, до яких належить мовна практика авторитетних письменників»⁴. Важливим зовнішнім критерієм літературної норми є естетичний критерій, співвідносний з художньо-мовною практикою письменників, а в новітні часи — мотивований впливом авторитетних засобів масової комунікації⁵. Внутрішній критерій літературної норми — її відповідність законам системи національної мови. Всі критерії літературної мови взаємодіють між собою. У різні періоди розвитку літературної мови одні з цих критеріїв набувають більшої ваги, інші — стають другорядними.

Українська літературна мова до кінця ХІХ ст. в структурному плані була відкритою, гетерогенною системою, яка водночас зберігала книжну традицію (церковнослов'янські елементи) і в яку необмежено проникали діалектні одиниці на всіх рівнях. Цьому сприяли відсутність кодифікаційних праць і орієнтації на опорний діалект. Формуванню літературної мови перешкоджали заборони царського уряду Росії, що призводило до жорсткого обмеження її функціональних можливостей. Активізація національно-визвольного руху (зовнішні критерії) на початку ХХ ст. зумовила функціональну експансію і стала потужним поштовхом до створення єдиного літературного зразка, який би зміг об'єднати український простір. Спільними зусиллями мовознавців і громадських діячів було створено нормовану і кодифіковану систему з визначеними парадигмами на всіх мовних рівнях. Основою формування літературної норми була традиція вживання мовних одиниць у художніх творах письменників наддніпрянської частини України, яка стала компромісним варіантом кодифікаторів літературного зразка.

На початку ХХ ст. спостерігаємо процеси демократизації мови насамперед публіцистичного стилю, що виявлялися в широкому залученні діалектизмів, активізації потенційних можливостей мовної структури, впливові польської і російської мов. Це спричиняло варіантність засобів мовного вираження, яка була шляхом пошуку прийняттого літературного стандарту.

Мовна практика публіцистичного стилю початку ХХ ст. демонструє тенденцію естетичного відбору мовних одиниць, що виявлялося, зокрема, в інтелектуалізації мовомислення, у розширенні словникового запасу за рахунок прийнятних для суспільної свідомості позитивнооцінених одиниць, які продукувалися за рахунок і внутрішніх потенційних можливостей мови, і запозичень. Кодифікаційні процеси знаходили відображення в мові періодичних видань, які були синхронним відображенням внутрішньосистемних тенденцій мовної норми.

³ Жовтобрюх М. А. Давні традиції в новій українській літературній мові // Мовознавство. — 1970. — № 5. — С. 15–24.

⁴ Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Коць Т. А. Зазнач. праця. — С. 20.

⁵ Там же.

Кодифікатори літературної норми (О. Синявський, О. Курило, А. Кримський, Є. Тимченко) у 10–20-х роках ХХ ст. в умовах бездержавності ставили за мету показати визначальні особливості української мови — відмінні від інших споріднених слов'янських мов. Такі тенденції відбивала і мовна практика більшості періодичних видань. Це згодом було закріплено в правописі 1928–1929 рр., який став символом соборної української мови. С. Я. Єрмоленко оперує поняттям *символічна норма* і тлумачить його як «сформований в уяві мовця ідеал літературної норми, який уособлює зв'язок із народними традиціями, національним самоусвідомленням, вибором таких мовних засобів, які вирізняють українську мову з-поміж споріднених мов»⁶. У 40–80-х роках ХХ ст. символічна норма стає неактуальною. Тоталітарний режим проголошує курс на зближення з російською мовою, що знаходить відбиття в прескрипціях і, зокрема, в мовній практиці періодичних видань. Це найвиразніше простежується на лексичному рівні, меншою мірою — на морфологічному і синтаксичному рівнях. Тривав процес максимальної стандартизації мови, що виявлялося у вилученні діалектизмів, самобутньої абстрактної лексики, помітного зниження кількості лексем на позначення інтелектуальної та естетичної сфер мовомислення, поширення словотвірних моделей російської мови. Метою мови публіцистичного стилю було досягнення докорінних змін у суспільній свідомості народу: заперечення національної ідеї, згасання духовного розвитку й утвердження ідеологічних соціалістичних цінностей, що виявлялося в класовому підході до розуміння понять і явищ позамовного світу. Завдання сформуваного нового суспільства без будь-яких традицій і самоідентифікації передбачало вживання у мові преси однотипних, однозначних, семантично прозорих слів і висловів. Це помітно насамперед у переорієнтації оцінного потенціалу мовних одиниць, у частому вживанні заперечних конструкцій. На граматичному рівні характерні витіснення на периферію іменників чоловічого роду II відміни в давальному відмінку однини із закінченнями *-ові, -еві* й активізація відповідних форм із закінченнями *-у, -ю*; нерозрізнення називного і кличного відмінків, поширення активних дієприкметників на *-учий, -ючий*. Інакше кажучи, було проголошено курс на утвердження тих зразків, які були неприйнятними для мовомислення 10–20-х років ХХ ст. і які певною мірою руйнували тенденцію до створення символічної мовної норми. Таке підпорядкування мовних засобів визначеній комунікативній меті — однозначному для загалу розумінню потрібної інформації, яке веде до порозуміння між суб'єктом (владою) і об'єктом (народом), С. Я. Єрмоленко називає прагматичною мовною нормою. Прагматична мовна норма — це одна з визначальних ознак стильової норми публіцистичного стилю загалом. Мовні засоби впродовж усієї історії літературної мови виконували прагматичну функцію — були інструментом впливу на масову свідомість суспільства. У 10–20-х роках ХХ ст. прагматична норма доповнювала символічну норму, оскільки остання теж працювала на утвердження національної ідентичності. У 30–80-х роках ХХ ст. сформована символічна норма поступається прагматичній нормі, яка руйнує традиційні національні, релігійні, естетичні ідеали і пропагує нові ціннісні орієнтири функціонування літературної мови і позамовного світу.

Діахронний, як і синхронний, аналіз проблеми становлення літературної норми виявляє сильну і слабку мовні норми⁷. Сильна норма (регулярні, традиційні реалізації кодифікованих фонетичних, лексичних, граматичних мовних

⁶ Там же. — С. 257.

⁷ Там же. — С. 276.

одиниць), яка лежить в основі літературного стандарту і національної мови загалом, була сталою впродовж усієї історії літературної мови. Слабка норма пов'язана з прагматичною і стильовою нормою, які демонструють хитання у виборі лексичних засобів, граматичної форми тощо. Це зумовлює явище варіантності або відхилення від кодифікованої норми.

Слабкою нормою протягом усієї історії літературної мови були форми родового відмінка однини іменників чоловічого роду II відміни. До 70-х років XX ст. семантично не мотивувала і не розрізняла їх і прескриптивна норма. Закінчення *-у/-ю, -а/-я* іменників чоловічого роду II відміни однини в родовому відмінку були нормативними варіантами. Хитання цієї слабкої норми в 90-і роки XX ст. у мовній практиці, зокрема періодичних видань, пов'язуємо з явищем гіперизму, зумовленим активним дистанціюванням від російської мови. До слабкої норми належать також форми кличного відмінка, ступенів порівняння прикметників, словотвір назв осіб за родом діяльності. Історичні внутрішньосистемні зміни в морфологічній категорії числа (занепад двоїни) виявляються в слабкій нормі форми множини в поєднанні з числівниками *два, три, чотири*. Варіантність закінчень знахідного відмінка однини іменників II відміни чоловічого роду, переважно назв побутових предметів, є причиною слабкої норми синтаксичного зв'язку дієслівного керування. У 10–30-х роках XX ст. була тенденція до витіснення з ужитку форм, спільних з називним відмінком, які у 40–80-і роки активізувалися, у кінці XX — на початку XXI ст. спостерігаємо паралельне функціонування обох морфологічних форм.

Обмеження функціональних можливостей української мови в 30–80-ті роки XX ст. консервує динамічні процеси і перетворює мову на ідеологічний засіб впливу на формування масової свідомості суспільства. Публіцистичний стиль і в цей історичний період залишається одним з інструментів збереження неперервності писемної літературної традиції і показником певних тенденцій літературної норми. Українськомовні періодичні видання охоплювали всі регіони країни і відображали зміни суспільних цінностей. Вивчення семантичних, морфологічних, синтаксичних процесів мови публіцистичного стилю дозволяє розкрити реальні контекстуальні вияви внутрішньосистемних і штучно регульованих змін функціонування одиниць різного рівня.

Диференціації потребують поняття загальнолітературної і стильової норм публіцистичного стилю. Загальнолітературна норма регламентує вживання переважно нейтральних мовних одиниць в усіх сферах життєдіяльності мови. Загальнолітературній нормі властива стабільність і консерватизм. Стильова норма, зокрема публіцистичного стилю, — це динамічний, відкритий ряд мовних одиниць, який допускає набір специфічних виражальних засобів, які формуються в конкретних текстах за відповідними принципами створення цього функціонального різновиду. Інформаційно-аналітичні жанри періодики в усі історичні періоди загалом відповідають прескриптивній нормі часу. Їхній мовно-виражальний потенціал, як правило, не виходить за межі відносно стабільної загальноприйнятої норми. Динамічні процеси стильової норми публіцистичного стилю, які визначають і тенденції розвитку загальнолітературної норми, демонструють пізнавально-розважальні жанри публіцистичного стилю. Вони є результатом взаємодії різних стилів мови і, завдяки широкому інформаційному простору ЗМІ, формують мовну свідомість суспільства.

Досліджуючи мовну норму в діахронії, варто враховувати динаміку рівневої структури мови, яку традиційно відбивала прескриптивна наука. Історія пуб-

ліцистичного стилю засвідчує тенденції розвитку лексичної, морфологічної і синтаксичної норм. Лексична норма регулює семантичні процеси та правила слововживання. Лексична система відкрита, динамічна і зумовлена насамперед прагматичними чинниками. Входження в літературний ужиток нових, найчастіше запозичених слів, їх адаптація до внутрішніх законів мови відбувається на сторінках періодичних видань. Писемні джерела публіцистичного стилю фіксують усталення їх фонетичної і граматичної структури, семантичні процеси, які розкриваються контекстуально. С. П. Бибик зазначає, що «певні хвилеподібні зміни в уявній діаграмі лексичного розвитку сучасної літературної мови відбуваються на тлі культурно-історичних змін у соціумі»⁸. Стан лексичної норми визначає інтенсивність внутрішньосемантичних процесів актуалізації, переорієнтації, активізації-пасивізації, неологізації тощо.

Порівняно з іншими рівневими нормами граматична норма — найстабільніша впродовж усього історичного розвитку мови, організована за строгими законами. Проте ця система перебуває в стані постійного й активного руху. Природа граматичної будови мови, яка виявляється, з одного боку, у стабільності, а з другого, — у складній внутрішній структурі, що регулює функціонування всього мовного організму, свідчить про гармонійне поєднання в ній чітких механізмів і потенційних можливостей.

Граматична норма об'єднує систему морфологічних, синтаксичних одиниць, їхніх категорій і форм, а також словотвірних одиниць і способів слововживання.

Морфологічні явища представлені парадигмами лексико-граматичних розрядів: відмінкових форм, форм числа, роду, ступенів порівняння, виду тощо. Унаслідок відкритості мовної системи граматичні форми окремих парадигматичних елементів видозмінюються. Це порушує ще одну проблему динаміки мовної норми — варіантність. Хронологічно обмежена варіантність слова — це безпосередній наслідок історичного розвитку, еволюції мови. Окремі варіанти слова з часом або зникають, або розподібноються, інші ж функціонують у мові протягом усього історичного розвитку. Часто вони є ознакою розбудованої стилістичної системи літературної мови.

Як свідчить діакронний аналіз, важливим чинником співіснування варіантів було визнання або невизнання їх лінгвістами, що позначалося на кодифікації і впровадженні в мовну практику відповідних прескриптивних норм.

Словотвірній нормі властива виняткова рухливість. Словотвірна система тісно пов'язана з іншими рівнями мови — фонологією, морфологією і граматиною. Крім того, у словотворі складно визначити чітку межу між його потенційними можливостями і фактичною реалізацією, між синхронією і діакронією.

Словотвірна норма визначає закономірності творення морфологічних структур похідних слів і вираження ними нових значень, фіксує зразки моделювання похідних слів у процесі деривації.

Словотвірна норма охоплює високопродуктивні і малопродуктивні моделі, а також регулює поодинокі явища, які через невідповідність установленим схемам зникають. Вона закріплює вживання в літературній мові не лише похідних слів, а й усіх словотвірних ресурсів.

У сучасній лінгвістиці на позначення процесів творення регулярних і нерегулярних словотвірних номінацій уживають терміни «узуальне» — «неузуальне» словотворення. Неузуальним словотворенням називають нестан-

⁸ Там же. — С. 73.

дартне творення слів⁹. Є. А. Карпіловська опозицію «зузальне» — «незузальне» ототожнює з поняттями «нормативне» — «ненормативне» і наголошує, що часто потенційні слова, які відповідають словотвірній системі мови, можуть бути сприйняті як ненормативні з погляду лексичної норми¹⁰. Термінами «нормативний» — «ненормативний» оперує культура мови. Поняття «зузальний» — «незузальний» належать до терміносистеми словотвору.

Синтаксична норма визначає поєднання та порядок слів у реченні, її об'єктом є ті мовні механізми, які забезпечують цілісність усієї мовної системи. Морфологічні і синтаксичні явища тісно переплетені, тому часто важко визначити належність певних граматичних явищ до морфології або синтаксису, наприклад категорію відмінка.

Синтаксична норма не змінюється, а вдосконалюється; на створення нового синтаксичного зразка зазвичай працюють сотні років десятки поколінь мовців. Завдяки таким тривалим динамічним процесам, граматична норма на кожному етапі історії літературної мови достатньо досконала і служить об'єднанню часової та просторової парадигми національного мовного простору.

Вивчення історичної змінності літературного стандарту передбачає висвітлення процесів динаміки літературної мови з урахуванням взаємодії дескриптивної і прескриптивної мовної норми. Як свідчить історія літературної мови й історія мовознавства, визначальними для кодифікаторів були тенденції мовної практики. Норма в діахронії — це безперервний розвиток літературного зразка, поєднання окремо взятих синхронних історичних періодів літературної мови, що послідовно відбиває, зокрема, публіцистичний стиль.

T. A. KOTS

JOURNALISTIC STYLE AS A SOURCE BASE FOR THE STUDY OF THE HISTORICAL VARIABILITY OF LINGUISTIC NORMS

The article analyzes the theoretical basis of studying the historical variability of language standards for material periodicals twentieth century. Differentiated concept prescriptive and descriptive, symbolic and pragmatic, strong and weak, literary and style rules. Particular attention is drawn to the dynamic processes of literary norm in the context extralinguistic factors.

Key words: dynamics of linguistic rules, descriptive norm, prescriptive norm, literary norm, stylistic norm.

⁹ Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі.— К., 2008.— С. 26.

¹⁰ Там же.— С. 49–50.